

С. У. Грунтоў

(Мінск, ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі»)

ЭПІТАФІЯ ЯК КРЫНІЦА ДА ВЫВУЧЭННЯ КУЛЬТУРЫ ПАМЯЦІ БЕЛАРУСАЎ У XX – ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯ

Надмагільныя помнікі з'яўляюцца важнейшым аб'ектам для вывучэння культуры памяці беларусаў. Па сваёй колькасці, разнастайнасці і рэпрэзентатывнасці яны не маюць аналагаў у гэтым сярод іншых аб'ектаў матэрыяльнай культуры. Важнейшым складнікам надмагільнага помніка з'яўляецца эпітафія, яго самая змястоўная частка, якая захоўвае інфармацыю пра памерлую асобу, а нярэдка і пра яе жывых сваякоў. Цягам XX – пачатку XXI ст. яна зазнае змены, кожная з якіх была следам перамен у стратэгіях захавання памяці аб памерлым, спробай удасканаліць выкананне гэтай задачы. У гэтым артыкуле будуць разгледжаны толькі эпітафіі прыватных помнікаў, пастаўленых сям'ёю па памерылым сваяку, у той час як тэксты грамадзянскіх эпітафій на вайсковых мемарыялах, помнікаў пастаўленых ад імя трудавых калектываў складаюць асобны тэматычны блок і, адпаведна, патрабуюць асобнага разгляду. Вывучэнне эпітафій у названай перспектыве магло б стаць тэмай асобнага вялікага даследавання. Цяперашняе даследаванне ставіць сваёй задачай толькі акрэсліць эпістэмалагічны патэнцыял эпітафій для вывучэння культуры памяці беларусаў, намеціць асноўныя акцэнтны для іх інтэрпрэтацыі і вывучэння ў названым накірунку.

Сёння нам складана сабе ўявіць надмагілле без імені памерлага і датаў нараджэння і смерці. Разам з тым, яшчэ сто год таму на вясковых могілках адсутнасць імені памерлага на помніку была цалкам нармальнай з'явай, што вызначалася нізкім узроўнем пісьменнасці сярод сялян. Культура памяці ў традыцыйнай вяскавай супольнасці ў асноўным мела вусны характар, абмяжоўвалася тым, што сёння называецца камунікатыўнай памяццю [1, с. 58–59]. Сям'я памятала магільны сваіх блізкіх і без інскрыпцый на іх, памяць гэта захоўвалася некалькімі пакаленнямі, пасля чаго знікала – разам з драўлянымі помнікамі, якія паступова паранелі. Вясковыя могілкі ў традыцыйнай культуры беларусаў былі не толькі ландшафтам памяці, але і забыцця, як мы добра ведаем з апісанняў і выяваў XIX – першай паловы XX ст [4, с. 29–30; 5, с. 67].

Пашырэнне пісьменнасці знаходзіла адбітак у росце папулярнасці

надмагільных эпітафій сярод сялян – імкненне іх выкарыстання задавалася прэстыжным стандартам пахаванняў заможнейшых слаёў насельніцтва, якія часта суіснавалі побач на адных і тых жа могілках. Вывучэнне эпітафій дапамагае прасачыць і транзітныя формы пераходу ад вуснай да пісьмовай формы памяці. На шэрагу каменных надмагілляў канца XIX – пачатку XX ст. мы можам убачыць варыянты з пазначэннем імені, але не прозвішча памерлага. Такі варыянт пісьмовай памяці ўсё яшчэ ў істотнай меры абапіраўся на вусную памяць сям’і, якая адна і магла ведаць, што за асоба хаваецца за пазначаным іменем. Варта адзначыць, што ён быў сцісла павязаны не толькі з транзітнай формай памяці, але і з традыцыйным хрысціянскім спосабам памінання, калі ў малітве за памерлых узгадваюцца толькі іх імёны.

Эпітафіі прадстаўнікоў прывілеяваных саслоўяў у большасці выпадкаў былі блізкімі да цяперашняга стандарту, хоць заўважна часцей узгадвалі пасады і званні, якія меў памерлы пры жыцці [6, с. 16–22]. Паралельна з гэтым асноўным масівам эпітафій існавалі і тыя, якія захоўвалі памяць не пра аднаго чалавека, а пра многіх прадстаўнікоў роду, у тым ліку тых, чые магілы не захаваліся. Такія помнікі атрымалі асаблівую папулярнасць пачынаючы з першай паловы XX ст. Акрамя таго, многія капліцы і склепы былі ў першую чаргу месцам памяці сям’і, роду, пра што сведчылі адпаведныя надпісы на фасадных частках, у той час як імёны паасобных пахаваных маглі быць схаваны ад вачэй, напрыклад, у выглядзе надпісаў на невялікіх шыльдах у склепе, якія замыкалі нішы з трунамі. У такім выпадку акцэнт падаў менавіта на захаванне памяці пра род, і ў такой перспектыве гэта мадэль, як не парадаксальна, не вельмі далёкая ад апісанай вышэй сялянскай. На вясковых могілках сям’я звычайна мела свой участак, і хоць старыя крыжы падалі і не панаўляліся, на іх месцы з часам з’яўляліся новыя пахаванні і новыя крыжы. Такім чынам, памяць пра асобных прадстаўнікоў роду магла знікаць, што адпавядала і традыцыйным мемарыяльным практыкам – пасля “гадавін” яны пераходзілі ў катэгорыю “дзядоў”, якія паміналіся менавіта як родавая супольнасць памерлых, а не паасобку [3, с. 64]. І ў выпадку сямейнага ўчастка сялянскіх пахаванняў, і ў выпадку з родавым склепам мы маем справу найперш з памяццю рода, у той час як паасобныя пахаванні маглі забывацца за гарызонтам камунікатыўнай памяці, які сёння прыянта адмяраць 80–100 гадамі і які, як можна меркаваць, у пачатку XX ст. быў карацейшым.

Многія эпітафіі прама ці ўскосна захоўваюць памяць не толькі

пра асобу памерлага, але і пра яго сваякоў, узгадкі пра якіх уключаюцца ў эпітафію. У шляхецкіх эпітафіях пачатку ХХ ст. фундатар помніка мог прысутнічаць не толькі праз намінацыю сваяцтва (жонка, сын, брат etc.), але і ў варыянце поўнага імені і прозвішча, якія нярэдка адмыслова вылучаліся шрыфтам і візуальна прысутнічалі ў эпітафіі нароўні з іменем памерлага. Такім чынам, фундатар захоўваў памяць не толькі пра памерлага, але і пра самога сябе.

Сёння гэта традыцыя практычна цалкам знікла – у адрозненні ад практыкі пазначэння ў эпітафіі жывых сваякоў у надзвычай пашыранай формуле “ад жонкі, дзяцей, унукаў” з разнастайнымі варыяцыямі. Гэта традыцыя фарміруецца як дамінуючая мадэль у 30-50-я гг. ХХ ст. – у залежнасці ад рэгіёну і гарадскога ці вясковага тыпу супольнасці. Сама па сабе яна таксама сведчыць пра важныя змены, якія адбываліся ў культуры памяці беларусаў. Упершыню носбіты камунікатыўнай памяці так экспліцытна пазначаюцца ў эпітафіі. Раней гэты месца займалі фундатары – напрыклад, ці сын, ці жонка, але не ставілася мэта пералічыць блізкіх у некалькіх пакаленнях, якія выконваюць “доўг памяці” ў дачыненні памерлага.

Вытлумачэнняў у акрэсленых зменаў у кантэксце культуры памяці можа быць некалькі. Па-першае, цягам ХХ ст. у гарадах могілкі перастаюць быць месцам памяці роду з-за дысперснага прынцыпу правядзення пахаванняў, вызначанага часткова высокай мабільнасцю насельніцтва, часткова прынцыпам прадастаўлення новых участкаў для пахавання паводле заканадаўства. Распад вялікай сям’і знаходзіць сваё непасрэднае ўвасабленне ў мемарыяльным ландшафце, які імкліва атамізуецца. Род ці нават проста сям’я ў некалькіх пакаленнях болей не знаходзіць у ім свайго цэласнага ўвасаблення. Пералік жывых сваякоў у такой перспектыве можна разглядаць як кампенсаторны: ён сімвалічна збірае сям’ю там, дзе болей для яе не знаходзіцца месца. Другім вытлумачэннем можа быць сувязь культуры памяці і секулярызацыі. Эпітафіі ў пачатку ХХ ст. амаль абавязкова ўтрымлівалі формулы звароту да Бога ці Дзевы Марыі. Канцэпцыя бяссмерця ў гэты час была павязана з верай у бяссмерце души, а памяць пра яе ў першую чаргу павінна была ўвасабляцца ў малітве за памерлага. Прамаўляць яе мог і чужы чалавек, што добра бачна ў стандартных формулах эпітафій, якія звярталіся да мінака ці “таго, хто чытае гэтыя радкі”. У ХХ ст., асабліва ў савецкі перыяд, малітва імкліва перастае быць месцам памяці пра памерлага. Яе замяняе

сям'я, супольнасць жывых сваякоў, якая ў ідэале павінна працягвацца бясконца і ад пакалення да пакалення захоўваць памяць пра памерлага сваяка. Таму ў эпітафіях такой папулярнай становіцца ўзгадка ўнукаў, трэцяга палення носбітаў памяці. Можна сказаць, што іх з'яўленне ў эпітафіях – гэта менавіта вынаходкай XX ст., паколькі існуе толькі некалькі прыкладаў іх узгадкі ў эпітафіях XIX ст.

Разглядаючы эпітафіі ў кантэксце развіцця куальтуры памяці беларусаў у XX ст. нельга абмінуць і такія цікавыя феномены, як кенатафы. Як тып помніка яны былі вядомыя і ў XIX ст., але надзвычайную папулярнасць атрымалі менавіта ў XX ст., асабліва пасля Другой сусветнай вайны [2, с. 11]. Немагчымасць знайсці места пахавання блізкага ці незадаволенасць афіцыйнымі формамі мемарыялізацыі, такімі як пахаванні ў брацкіх магілах пад агульным помнікам, падштурхоўвалі сваякоў да сімвалічнага вяртання памерлага ў кола сям'і, уз'яднання з ім пасля смерці. У іншых выпадках кенатаф фарміраваў самастойны помнік, часам побач з аналагічнымі, каля якога блізкія маглі ўшанаваць загінулага з дапамогай традыцыйных памінальных практык. Кенатафы звычайна пазнаюцца па адпаведных формулах у эпітафіях, напрыклад, па наяўнасці ўказання месца смерці і пахавання. Гэтыя альтэрнатыўныя формы мемарыялізацыі ахвяр войнаў XX ст. аказваюцца асабліва цікавымі ў кантэксце развіцця культуры памяці беларусаў раскрываючы тая яе аспекты, якія звычайна знаходзяцца ў ценю афіцыйных мемарыяльных практык.

Такім чынам, эпітафіі дапамагаюць нам зразумець змены ў стратэгіях захавання памяці беларусаў цягам XX ст., прасачыць значэнне ў гэтым родавай і сямейнай ідэнтычнасці, разгледзіць ролю секулярызацыі і іншых сацыяльных змен у практыках захавання памяці, вылучыць альтэрнатыўныя ці малавядомыя формы мемарыялізацыі ахвяр войнаў. Гэта толькі асноўныя напрамкі – далейшае вывучэнне эпітафій непазбежна раскрые і новыя аспекты ў развіцці культуры памяці беларусаў. Спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры

1 Ассман, Я. Культурная памяць. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 365 с.

2 Грунтов, С. Насильственная смерть в эпитафиях белорусских некрополей XIX–XX вв. // Живая старина. №2, 2021. –

С. 10–13.

3 Грунтоў, С. Смерць як структурны шок і механізмы яго пераадолення ў традыцыйнай культуры беларускіх сялян XIX – першай паловы XX ст. // Беларускі фальклор. Вып. 4, 2017. – С. 55– 69.

4 Ельскі, А. Выбранае / А. Ельскі. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. – 496с. 5 Раманюк, М. Беларускія народныя крыжы / М. Раманюк. – Вільня : Наша Ніва, 2000. – 221 с.

6 Lewkowska A., Lewkowski J., Walczak W. Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Wschodnie powiaty dawnego województwa białostockiego, obecniena terenie Białorusi / A. Lewkowska. – Warszawa : Wydawn. DiG, 2007. – 186 с.